

УДК 37.013.42-376.4-373.4

ВНУТРІШНІ РЕСУРСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЗИТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ З ПОРУШЕННЯМ ЗОРОМ

Вадим Кобильченко, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна, vadimvk@ukr.net

Визначено, що ресурси ділять на два класи: ресурси середовища або, інакше, - соціальні, й особистісні - психологічні. Теоретично обґрунтовано, що змістовні характеристики ресурсів особистості необхідно розглядати як систему. Доведено, що особистісні ресурси проявляються у взаємодії дитини й життєвого середовища як безперервному процесі просторово-часового «розгортання» дитини, представленого в змісті й спрямованості діяльності в реальних життєвих ситуаціях, що забезпечує відповідність способу життя образу світу, який змінюється у процесі життєдіяльності через трансформацію цінностей і смислів особистості.

Ключові слова: внутрішні ресурси, позитивне функціонування особистості, дитина з порушенням зором.

Вадим Кобильченко, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, г. Киев, Украина.

Внутренние ресурсы как источник положительного функционирования личности ребенка с нарушенным зрением

Определено, что ресурсы делят на два класса: ресурсы среды или, иначе, - социальные, и личностные - психологические. Теоретически обосновано, что содержательные характеристики ресурсов личности необходимо рассматривать как систему. Доказано, что личностные ресурсы проявляются во взаимодействии ребенка и жизненной среды как непрерывном процессе пространственно-временного «развертывания» ребенка, представленного в содержании и направленности деятельности в реальных жизненных ситуациях, что обеспечивает соответствие образа жизни образу мира, который изменяется в процессе жизнедеятельности через трансформацию ценностей и смыслов личности.

Ключевые слова: внутренние ресурсы, позитивное функционирование личности, ребенок с нарушенным зрением.

Vadym Kobylchenko, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Internal resources as source of positive functioning of the child's person with violated vision

Found that the problem of positive functioning of the individual, a successful exit from the crisis is one of the most pressing contemporary psychologies. It is proved that the younger students with visual impairments in adverse circumstances, which in addition to the existing visual, social and emotional deprivation characterized all three types of crises: age crisis, changes in the system of interpersonal relationships (if it had been presented primarily fathers, now - other adults and peers) and a sharp change in normal life (change of location, the regime, especially if the child is studying in a boarding school, leading activity, etc.). Found that resources are divided into two classes: environmental resources or otherwise - social, and personal - psychological. The availability of certain resources, potentials and capabilities of the individual expanding field, making it more accessible meaningful purpose in life. Resources subjective enhance the value of human in the eyes of others in her own opinion of themselves, make it more psychologically strong and productive. Resources personality - all those life support, in the possession of the person and allow it to provide for their basic needs: survival, physical comfort, safety, introduction to society, respect from society, self-fulfillment in society. It is obvious that different resources play a different role in the adaptation and overcoming difficult life events. Theoretically proved that the priority should be to psychologists stuny internal personal resources of the child, it can mobilize to adapt to the changing conditions of his life. Identify personal characteristics that contribute to the successful opposition to the difficulties that hinder the achievement of life goals, psychologists can help in the development of correctional and developmental programs to improve the viability of primary school children with visual impairments.

Keywords: internal resources, positive functioning of the person, child with violated vision.

В останні роки широкого поширення набув ресурсний підхід, який зародився в гуманістичній психології. Поняття «ресурси» використовується в дослідженнях, пов'язаних із вивченням психічної реальності. Ресурси (фр. *ressources*) - засоби, запаси, джерела. Найбільш важливим у цьому підході є вивчення того, як люди долають важкі життєві обставини, за рахунок яких якостей і властивостей вони переборюють стрес і несприятливі події власного життя. У цьому зв'язку розвивається проблематика виявлення тих особистісних характеристик, які або сприяють, або перешкоджають індивідові справитись із екстремальними життєвими ситуаціями.

Проблема позитивного функціонування особистості, благополучного виходу із кризових ситуацій є однією з найбільш актуальних для сучасної психологічної науки. Кризові ситуації розрізняються за масштабом змін у житті людини, за швидкістю виникнення, за тривалістю існування, за гостротою емоційного переживання суб'єктом, за обсягом наслідків. У науковій літературі є кілька класифікацій криз. Одна з найпоширеніших - вікова. Уважається, що перехід

з однієї вікової категорії в іншу супроводжується кризою. Друга класифікація пов'язана із динамікою міжособистісних відносин (дитячо-батьківських, дружніх тощо). Третя класифікація заснована на варіантах екстремальних ситуацій, у процесі яких людина втрачає здоров'я, близьких їй людей, місце проживання. Найважчими кризовими ситуаціями є такі, які пов'язані із втратою звичного способу життя [7].

Хочемо зазначити, що особистіший розвиток дітей із порушеннями зору відбувається в умовах поліфакторної депривації, яка суттєво утруднює задоволення актуальних потреб дитини та призводить до дефіциту особистісного досвіду (сенсорного, соціального й емоційного), зумовлюючи у подальшому виникнення фрустрації, що виражається в характерних переживаннях і поведінці: апатія, агресія, регресія (поведінка, яка проявляє себе в мінімізації потреб) та стереотипія (порушення власної працездатності й наслідування чийсь дій) тощо [3].

Тобто, можемо ствердно говорити, що молодші школярі із порушеннями зору перебувають у несприятливих життєвих обставинах, які окрім наявної поліфакторної депривації характеризуються усіма трьома типами кризових ситуацій: віковою кризою, зміною системи міжособистісних стосунків (якщо раніше вона була представлена переважно батьками, то відтепер - іншими дорослими та однолітками) й різкою зміною звичного способу життя (зміна місця перебування, режиму, особливо, якщо дитина навчається в школі-інтернаті; провідного виду діяльності тощо).

Усе це, зрозуміло, не може не позначитися на психологічному стані молодших школярів із порушеннями зору. У цьому зв'язку першочерговим завданням практичних психологів має стати вивчення внутрішньо особистісних ресурсів дитини, які вона може мобілізувати для адаптації до мінливих умов своєї життєдіяльності. Виявлення особистісних особливостей, що роблять внесок в успішне протистояння труднощам, які перешкоджають досягненню життєвих цілей, може допомогти психологам у розробці корекційно-розвивальних програм по підвищенню життєстійкості молодших школярів із порушеннями зору [2].

Поняття «життєстійкість» (*hardiness*) увів S. Maddi, яке визначається ним та його послідовниками як система установок і переконань, що певною мірою підвладна формуванню й розвитку, як базова характеристика особистості, що опосередковує вплив на її свідомість та поведінку у всіляких сприятливих і несприятливих обставинах від соматичних проблем і захворювань до соціальних умов. Життєстійкість визначається автором як інтегративна характеристика особистості, відповідальна за успішність подолання особистістю життєвих труднощів. Життєстійкість передбачає психологічну «живучість» і розширену ефективність людини, будучи показником психічного здоров'я людини [9].

В інтерпретації S. Maddi, життєстійкість охоплює три порівняно автономних компоненти: залученість до процесу життя - переконаність у тім, що участь у тому, що відбувається дає максимальний шанс знайти щось варте і цікаве для

власної особистості. В основі залученості лежить упевненість у собі - сприймання людиною своєї здатності успішно діяти в тій або іншій ситуації (само-ефективність); упевненість у підконтрольності значущих подій свого життя й готовність їх контролювати — переконаність у тім, що боротьба із обставинами дає можливість впливати на кінцевий результат. На рівень контролю впливає стиль мислення (індивідуальний спосіб пояснення причин подій, що відбуваються); прийняття виклику життя - переконаність людини в тому, що всі події, що відбуваються з нею, сприяють її розвитку за рахунок набуття досвіду. Прийняття виклику (ризик) — це відношення людини до принципової можливості змінюватися.

Розглядаючи здоров'я як гармонійну рівновагу фізіологічних, психічних, соціальних аспектів людського існування, Я. Малихіна вказує на доцільність виділення особистого (приналежного індивідууму у феноменальному й ноуменальному змісті) превентивного ресурсу, а не особистісного (приналежного індивідууму тільки у феноменальному, соціальному змісті). Особистий (індивідуальний) превентивний ресурс розглядається нею як комплекс здатностей індивідуума, реалізація яких дозволяє зберігати баланс адаптаційно-компенсаторних механізмів. Налагоджена робота даного комплексу забезпечує психічне, соматичне й соціальне благополуччя людини й, відповідно до спрямованості особистості, створює умови для відкриття нею своєї унікальної ідентичності й наступної самореалізації.

У сучасній психології зміст поняття «ресурси» розробляється в рамках розвитку теорії психологічного стресу. В. Бодров наполягає, що ресурси є тими фізичними й духовними можливостями людини, мобілізація яких забезпечує виконання її програми й способів поведінки для запобігання або применшення дії стресу. К. Муздибаєв означає ресурси як засіб до існування; як все те, що людина використовує, щоб задовольнити вимоги середовища; як життєві цінності, які утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих подій. Н. Водоп'янова визначає ресурси як «внутрішні й зовнішні змінні», що сприяють психологічній стійкості в стресових ситуаціях; це емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресових життєвих ситуацій; це засоби (інструменти), які використовуються для трансформації взаємодії зі стресовою ситуацією.

Звичайно, на людину у важкій життєвій (стресовій) ситуації впливають, принаймні, три фактори: *по-перше*, сама ситуація; *по-друге*, індивідуально-типологічні особливості самої людини; *по-третє*, її формально-змістовні характеристики. Але, безумовно, одна з головних ролей у цьому процесі належить суб'єктивному ставленню особистості до того, що відбувається. Зазначимо, що реакція людини на важку життєву ситуацію багато в чому залежить від особливостей уявлень про себе, свої можливості, ставлення до себе тощо.

Так, у якості важливих інструментальних ресурсів людини Л. Куликов [5] позначає: здатність контролювати ситуацію; використання методів або способів

досягнення бажаної мети; здатність до адаптації, готовність змінювати себе, інтерактивні техніки зміни себе й навколишньої ситуації, активність по перетворенню ситуації взаємодії тощо.

Наявність певних ресурсів, потенціалів, можливостей розширює поле діяльності особистості, роблячи більш досяжними значущі цілі в житті. Ресурси суб'єктивно підвищують цінність людини в очах навколишніх й у її власній думці про себе, роблять її більш психологічно сильною й продуктивною.

І. Шкуратова та О. Анненкова (2007) виділяють наступні групи особистісних ресурсів:

- світогляд і вірування людини, сила духу;
- інтелект, креативність, інтерес до світу;
- система навичок, умінь і знань;
- енергетичний ресурс, що охоплює фізичне й психічне здоров'я, витривалість людини, її темпераментальні характеристики;
- властивості особистості, спрямовані на протистояння руйнівним впливам (життестійкість, цілеспрямованість, оптимізм, локус контролю тощо).

Найбільш важливим, на думку авторів, є наявність стійкої позитивної картини світу, що допомагає людині справлятися зі змінами, які відбуваються в її житті. Чим більш позитивною є ця картина, тим більш ефективною буде адаптація людини.

Отже, ресурси особистості - це всі ті життєві опори, які перебувають у розпорядженні людини та дають їй можливість забезпечувати свої основні потреби: виживання, фізичний комфорт, безпеку, залучення до соціуму, повагу з боку соціуму, самореалізацію в соціумі. Ресурси - це все те, що людина використовує, щоб відповідати вимогам наявної ситуації. Адже багато в чому успіх безпосередньо залежить від характеру й ступеня наявних і доступних ресурсів. Очевидним є те, що різні ресурси відіграють різну роль в адаптації людини й подоланні важких життєвих подій.

Зазвичай, ресурси охоплюють два класи: ресурси середовища або, інакше кажучи, - соціальні, й особистісні - психологічні.

Зарубіжні автори, S. Hobfoll та P. London до ресурсів відносять матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальна підтримка, родина, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань тощо); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (безпосередньо або опосередковано) для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях, або служать засобами досягнення особисто значущих цілей [8].

Отже, ресурси є соціальні й особистісні, інакше кажучи - зовнішні та внутрішні. Зовнішні ресурси - це матеріальні предмети, соціальні статуси (ролі) і соціальні зв'язки, які забезпечують підтримку соціуму, допомагають людині зовні. Внутрішні ресурси - це особистісний потенціал, характер і навички люди-

ни, які допомагають зсередини. Однак, розподіл на зовнішні та внутрішні ресурси є досить умовним. Усі ресурси тісно між собою пов'язані й при втраті зовнішніх ресурсів поступово відбувається втрата ресурсів внутрішніх. Надійні зовнішні ресурси забезпечують збереженість внутрішніх ресурсів, але тільки в тому випадку, якщо ці внутрішні ресурси вже є в наявності.

Однак, важливо зрозуміти, що внутрішні ресурси не заміняють зовнішні, однак вони дозволяють якийсь час існувати без зовнішніх ресурсів, відновлювати їх з нуля, нарощувати в будь-якій ситуації й забезпечувати адаптацію. На одних внутрішніх ресурсах людина довго існувати не може, вона повинна знайти сприятливе середовище й вступити з ним у взаємообмін, задовольняти з його допомогою всі свої потреби, від нижчих до вищих, інакше через якийсь час внутрішній потенціал буде вичерпаний. От чому в ідеалі людина повинна постійно піклуватися про підтримку й нарощування тих або інших ресурсів, і чим сильніше її внутрішні ресурси, тим простіше нарощувати зовнішні. І чим більше людина наростила ресурсів зовнішніх, тим сильнішою вона стала всередині.

Очевидним є те, що різні ресурси відіграють різну роль в адаптації людини та подоланні важких життєвих подій. Найбільш значущими, на нашу думку, у контексті подолання є саме особистісні ресурси.

Л. Куликов (2004) до найбільш вивчених особистісних ресурсів відносить активну мотивацію подолання, ставлення до стресів як до можливості придбання особистого досвіду й можливості особистісного росту; силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, відчуття власної значущості, «самодостатність»; активну життєву установку; позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; стан здоров'я.

Внутрішні ресурси - це насамперед запас автономії. Це те, наскільки добре, упевнено та цілісно людина може почуватись без усякої підтримки соціуму й навіть при його опозиції, чітко усвідомлюючи реальне положення справ, але витримуючи стрес і зберігаючи себе. Нескінченно автономною людина бути не може й не повинна, людина істота соціальна й суть її життя - у взаємодії із соціумом, в обміні з оточуючими, у причетності до життя людей. Однак, запас автономії людині необхідний, щоб зберігати себе під час конфліктів, затверджувати свою суб'єктність, свою волю, своє «Я», не ставати безвладним об'єктом у чужих руках.

У слабкому психологічному стані особистість не може знайти в собі внутрішньої опори, не здатна спиратися на себе, у неї немає ніякої автономії, вона не здатна обходитися без підтримки близьких і, задля цієї підтримки, готова відмовитись від себе.

За даними зарубіжних авторів S. Kobasa, S. Maddi (1999), у таких людей погано розвинена самосвідомість, слабка структура уявлень про себе, вони не відповідають на виклик долі. Полохливі, з недостатньо розвиненими процесами когнітивного оцінювання, такі особистості вважають себе нездатними контролювати навколишній світ. Вони воліють уникати важких ситуацій або покірно їх переносити, не намагаючись змінити. Уникаючи вступати в кон-

такти з чужими людьми, багато хто з них йде у світ фантазій. Мабуть, одна з головних характеристик, що заважає їм успішно жити в реальному світі, - це низька мотивація досягнень, яку вони самі нерідко інтерпретують як відсутність можливостей.

До цього типу нестійких, слабких людей належать, безсумнівно, люди із придбаною (вивченою) безпорадністю. Вивчена безпорадність, на нашу думку, часто є наслідком неправильного родинного виховання, яке є характерним для певної частини сімей, у яких виховуються діти з порушеннями зору. До типових помилок такого виховання ми відносимо надмірне піклування (потурання і т. п.) або недостатнє піклування (емоційне неприйняття, жорстокість, завищені вимоги тощо). Тобто, наявні дві батьківські позиції: альтруїстична (усе для дітей, нічого для себе), та інша позиція - егоїстична. Вона зустрічається рідше, інколи виявляє себе в завуальованій формі. Однак, зневага до особистості дитини, її можливостей, свідчить про егоїзм батьків, які б високі мотиви вони собі не приписували.

Очевидно, що батьківський егоїзм як психологічна основа виховання в родині є неприпустимим, але й виховання тільки на основі чистого батьківського альтруїзму також є неефективним. Дитина, якій батько або мати «відають себе без залишку», легко призвичаюється споживати плоди батьківської самопожертви. В тому випадку, якщо вона позбавлена цієї можливості навіть частково, вона висловлює незадоволення з приводу «егоїзму» батьків. Саме батьки, що поводять себе як переконані альтруїсти, нерідко розглядаються їхніми дітьми як черстві егоїсти. Дитина починає несвідомо дотримуватись споживачького ставлення до інших людей [1].

Крім того, надмірне піклування стримує появу відповідальності; потурання дитячим забаганкам обумовлює неадекватний рівень домагань, жадібність; жорстокість породжує пасивних, безініціативних, брехливих або жорстоких людей; завищені вимоги викликають неврози тощо.

Як ми неодноразово зазначали, поліфакторна депривація фруструє потреби дитини, проявляючись у дихотомії «потреби - способи їхнього задоволення». Особливо чутлива до таких умов потреба в спілкуванні: при її незадоволенні страждає самосвідомість дитини, відкритість до світу, прихильність до дорослого [3].

Фрустрація виникає в ситуації, що сприймається суб'єктом як загроза задоволенню тієї або іншої його потреби. Вона проявляється в низці емоційних процесів, таких як розчарування, тривога, роздратування й навіть розпач.

Імовірність розвитку психічного стресу при підвищенні фрустраційної напруги залежить від особливостей особистості, що володіє специфічним набором психологічних рис. Подібні риси позначалися різними авторами то як «почуття когерентності», що підвищує ресурси протистояння стресовим ситуаціям, то як «особистісна витривалість», що розуміється як потенційна здатність до активного подолання труднощів. Особистісні ресурси значною мірою визначаються здатністю до побудови інтегрованої поведінки. Чим вище здатність до інтеграції поведінки, тим більше успішним є подолання стресових ситуацій.

Так, не зважаючи на існуючі в психологічній науці різні підходи до розуміння зовнішніх і внутрішніх ресурсів особистості саме поняття, як психологічна категорія, представляється на сьогодні ще недостатньо розробленим. Змістовні характеристики ресурсів особистості необхідно розглядати як систему. Системний підхід відкриває можливості дослідження психічної реальності в системі взаємодії «дитина - життєве середовище» з урахуванням комплексу детермінант, джерелом яких є дійсність конкретної дитини, представлена в змісті реальної діяльності, у самій особистості, у пережитій тут і зараз реальності. Взаємодія дитини з порушеним зором з її життєвим середовищем відбувається в конкретних життєвих ситуаціях і є пусковим механізмом для певних особистісних ресурсів [4].

Отже, особистісні ресурси проявляються у взаємодії дитини й життєвого середовища як безперервному процесі просторово-часового «розгортання» дитини, представленого в змісті й спрямованості діяльності в реальних життєвих ситуаціях, що забезпечує відповідність способу життя образу світу, який змінюється у процесі життєдіяльності через трансформацію цінностей і смислів особистості.

Насамкінець зазначимо, що особистісні ресурси можуть бути представлені як система потенціалів людини для усунення суперечностей особистості з життєвим середовищем, подолання несприятливих життєвих обставин за допомогою трансформації ціннісно-сислового виміру особистості, який задає її спрямованість і створює основу для самореалізації. Інакше, - особистісні ресурси виступають як системна, інтегральна характеристика особистості, що дає можливість переборювати важкі життєві ситуації, й актуалізується і проявляється в процесах самодетермінації особистості.

---

mmmm

1. Кобильченко В. В. Вплив факторів ризику на розвиток дошкільників з порушеннями зору / В. В. Кобильченко // Особлива дитина : навчання і виховання. - 2015. - № 3. - С 18 - 26.

2. Кобильченко В. В. Інтегративна технологія психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору / В. В. Кобильченко // Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі: матеріали онлайн-конференції у 2-х т. Т. 1. (25 листопада 2016 року, м. Суми). - Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. - С 63 - 66.

3. Кобильченко В. В. Поліфакторна депривація особистісного розвитку дітей з порушеннями зору / В. В. Кобильченко // Особистість як суб'єкт подолання кризових станів [Електронний ресурс]: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року). - К, 2016. - С 72 - 79. - Режим доступу до ресурсу: <http://lib.uita.gov.ua/704987/>

4. Кобильченко В. В. Психологічні особливості соціального функціонування дітей молодшого шкільного віку з глибокими порушеннями зору / В. В. Кобильченко // Осві-

та осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук, праць: Вип. 11 / за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. - К., 2016. - С 69 - 77.

5. Куликов Л. В. Психогигиена личности / Л. В. Куликов. - СПб., 2004. - 464 с.

6. Омельченко І. М. Простір інтрасуб'єктної комунікативної діяльності з Іншим дошкільників із затримкою психічного розвитку: операціоналізація концепту дослідження [Електронний ресурс] / І. М. Омельченко // Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. - 2016. - № 1. - С. 76 - 84. - Режим доступу до ресурсу: <http://journals.urau.ua/appfo/article/view/73083/68406>.

7. Шкуратова І. П. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями / И. П. Шкуратова, Е. А. Анненкова // Психология кризиса и кризисных состояний: Междисциплинарный ежегодник. - 2007. - Вып. 4. - С. 17 - 23.

8. Hobfoll S. E. The relationship of self-concept and social support to emotional distress among women during war / S. E. Hobfoll, P. London // Journal of Social and Clinical Psychology. - 1986. - Y. 4(2). - P. 189 - 201.

9. Khoshaba D. Early Antecedents of Hardiness / D. Khoshaba, S. Maddi // Consulting Psychology Journal. - Spring. - 1999. - Vol. 51. - № 2. - P. 106 - 117.

жіт-тмсм (т/штм им гштзштм

1. Kobylychenko V. V. (2015). Influence of risk factors on development of preschool children with sight violations. *Exceptional Child: Teaching and Upbringing*, 3, pp. 18 - 26. [In Ukrainian].

2. Kobylychenko V. V. (2016). Intehrativna tekhnolohiya psykholoho-pedahohichnoho suprovodu molodshykh shkolyariv z porushennyamy zoru. International Theoretical and Practical Conference «Korektsiyno-reabilitatsiyna diyalnist: stratehiyi rozvytku u natsionalnomu ta svitovomu vymiri». (pp. 63 - 66), Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka. [In Ukrainian].

3. Kobylychenko V. V. (2016). Polifaktorna depryvatsiya osobystisnoho rozvytku ditey z porushennyamy zoru. Metodologichnyj seminar NAPN Ukrajinu «Osobystist yak subyekt podolannya kryzovykh staniv». (pp. 72 - 79). Electronic resource. Mode of access: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> [In Ukrainian].

4. Kobylychenko V. V. (2016). Psychological features of social functioning junior school children with deep visual impairment. *Education of persons with special needs ways of dewelopment*. issue. 11, Kyiv. - Pp. 69 - 77. [In Ukrainian].

5. Kulikov L.V. (2004). *Psihogigiena lichnosti*. SPb. [in Russian].

6. Omelchenko I. M. (2016). The space of intra-subject communication with other of preschoolers with developmental delay: operationalization of the study concept. *Aktualni problemy pedahohiky, psykholohii ta profesiinoi osvity*, 1, pp. 76 - 84. Electronic resource. Mode of access: <http://journals.urau.ua/appfo/article/view/73083/68406>. [In Ukrainian].

7. Shkuratova I. P., Annenкова E. A. (2007). Lichnostnye resursy kak faktor sovladaniya s krizisnymi situacijami. *Psihologija krizisa i krizisnyh sostojanij: Mezhdisciplinarnyj ezhegodnik*. issue. 4, pp. 17 - 23. [In Russian].